

Անահիտ Սարգսյան
*ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու
պատմության ամբիոնի ասպիրանտ*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԳԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՐԱՎԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՎԱՊԱՀՊԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ**

Առաջին համարապետությունում արդարադատության նախարարությունը բացի համապատասխան ոլորտի հասարակական հարաբերությունները կառավարող կենտրոնական գործադիր մարմնի իրավասությունից ուներ նաև էական լիազորություններ մի շարք իրավապահպան ոլորտներում: Որպես գործադիր մարմին՝ արդարադատության նախարարությունը կազմում էր գործադիր իշխանության համակարգի բաղկացուցիչ մասը և իրականացնում էր գործադիր-կարգադրիչ բնույթի գործունեություն, օժտված էր սեփական իրավասությամբ, ուներ իր կառուցվածքը, կիրառում էր իրեն բնորոշ գործունեության համապատասխան ձևերը և մեթոդները: Այս առումով, այն կենտրոնական, ճյուղային իրավասության, միանձնյա, նշանակովի պետական մարմին էր: Սակայն լիներով գործադիր իշխանության ճյուղային կենտրոնական մարմին՝ արդարադատության նախարարությունը շեղվելով գործադիր իշխանության կազմակերպման ճյուղային այլ մարմինների կազմակերպմանը բնորոշ սկզբունքներից, իրավապահպան ոլորտում կատարում էր նաև գործադիր մարմնին ոչ հարիր գործառույթներ, մասնավորապես՝ դատախազական հսկողությունը, նոտարիատի կառավարումը, բանտային համակարգի, ինչպես նաև բնույթով իրավապահպան գործունեությանը մոտ այլ ոլորտների կառավարումը: Այդ պարտականությունների կատարումն իրականացվում էին արդարադատության նախարարության համակարգի մեջ մտնող կառուցվածքային առանձին օղակների կամ գերատեսչական պաշտոնատար անձանց միջոցով, որոնց կազմակերպակառուցվածքային և գործառութային առանձնահատկություններն էլ փորձել ենք վերհանել:

Առաջին համարապետությունում դատախազական հսկողությունը որպես պետական գործունեության տեսակ, կազմակերպվել և գործել է համապատասխան կայսերական օրենսդրության, համաձայն որի դատախազական հսկողության համակարգի ղեկավարը՝ որպես Հանրապետության գլխավոր դատախազ, կանգնած էր արդարադատության նա-

խարարը: Առաջին հանրապետության արդարադատության նախարարի իրավունքներն ու պարտականությունները, որպես գլխավոր դատախազ, նրա իշխանության սահմանները դատախազական հսկողության գծով սահմանված էին օրենքներով: Արդարադատության նախարարության իրավական կարգավիճակն ամրագրող կայսերական հիմնական իրավական ակտերն էին՝ «Օ-ժաթաի էա Ի ժի ընձաժնձա ինձեծեծ», «Общее учреждение судебных установлений», «Устав уголовного судопроизводства», «Устав гражданского судопроизводства»: Այդ օրենքներով ամրագրված էին այնպիսի հիմնարար դատարանական գմական և դատավարական սկզբունքներ, ինչպիսիք էին՝ մրցակցության, մեղադրյալի պաշտպանության, անմեղության կանխավարկածի և այլն, որոնք և մեծ ազդեցություն են թողել դատախազության կարգավիճակի վրա: Դատախազությունը, ինչպես Ռուսական կայսրությունում, այնպես էլ Առաջին հանրապետությունում համարվում էր բացառապես դատական հսկողության մարմին, չունեի ընդհանուր հսկողության գործառույթներ և կառուցված էր դատատարածքային սկզբունքով, այլ ոչ թե վարչատարածքային: Այդ պատճառով դատախազությունը ընդգրկված էր «դատական գերատեսչության» մեջ, սակայն ուներ իրեն հատուկ ենթակայություն, կառուցվածք և իրավասություն:

Ընդհանրապես 19-րդ դարի երկրորդ կեսի դատական բարեփոխումների հետազոտողների գերակշռող մասի կարծիքով՝ բարեփոխված դատախազության էությունը, ի տարբերություն այլ պետական մարմինների, այն էր, որ վերջինս չունեի ո՛չ օրենսդրական, ո՛չ դատական, ո՛չ վարչական գործառույթներ: Դատախազությունն անմիջականորեն չէր միջամտում դատարանների գործունեությանը, ինչի վրա սակայն հսկում էր, իրավունք չունեի գնահատելու դատական գերատեսչության պաշտոնյաների և մարմինների գործունեությունը գործնական նպատակահարմարության տեսանկյունից, այլ միայն պարտավոր էր հսկել դրանց կողմից օրենքների պահպանման վրա, օրենքի խախտման դեպքում պաշտպանաել պետական մեղադրանքը դատարանում¹:

1920 թ. երկրորդ կիսամյակի համար հաստատված արդարադատության նախարարության նախահաշիվներով և հաստիքացուցակով դատախազական հսկողության համակարգը հետևյալ կառուցվածքն ուներ. ա)

¹ Տե՛ս *Казанцев С.М.*, Судебная реформа 1864 г. и реорганизация прокуратуры / В кн. Государственное управление и право. Ленинград, 1984, էջ 95:

Հայաստանի սենատին կից դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս ավագ դատախազի և նրա օգնականի: 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ի օրենքով սահմանավեց նաև սենատի ռազմական ավագ դատախազի պաշտոնը, որը ենթարկվելու էր ռազմական նախարարին և կատարելու էր գլխավոր ռազմական դատախազի գործառույթները, ք) դատական պալատին կից դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս դատախազի և նրա երկու օգնականների, գ) Երևանի շրջանային դատարանի դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս դատախազի և նրա հինգ օգնականների, դ) Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանային դատարանների դատախազական հսկողություն՝ ի դեմս դատախազի և նրա երկու օգնականների¹:

Գատախազական հսկողության բոլոր պաշտոնատար անձանցից սենատի ավագ դատախազը նշանակվում էր օրենսդրի կողմից արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ, իսկ մնացածները՝ սենատի ավագ դատախազի օգնականները, դատական պալատի ու շրջանային դատարանների դատախազներն ու նրանց օգնականները նշանակվում էին Նախարարների խորհրդի կողմից արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ:

Գատախազության համակարգի կազմակերպման և գործունեության սկզբունքներն էին՝ միանձնյա ղեկավարությունը, ստորադաս դատախազի բացարձակ ենթակայությունը վերադաս դատախազին: «Գատական հիմնարկությունների կանոնադրությունը» սահմանում էր դատախազների պատասխանատվության կարգը: Գատախազները ենթակա էին կարգապահական պատասխանատվության գլխավոր դատախազի հայեցողությամբ: Օբեր-դատախազները կարող էին ենթարկվել նախազգուշացման, իսկ մնացած դատախազները բացի դրանից կարող էին ստանալ դիտողություն և նկատողություն, առանց ծառայության գրքույկում գրանցելու: Օկրուգային դատարանի դատախազների օգնականներին դրանից բացի կարող էին զրկել աշխատավարձից, ենթարկել կալանքի՝ մինչև 7 օր, իջեցնել պաշտոնը²:

Գատախազական հսկողության հիմնական ուղղություններն էին՝ ա) հսկողությունը հետաքննության և նախաքննության վրա, ք) հսկողությունը դատարանում գործերը քննելիս օրենքների կատարման վրա, այդ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 119, քք. 1-8:

² Տե՛ս Российское законодательство X-XX веков. Судебная реформа, Т. 8, "Учреждение судебных установлений", էջ 266:

թվում նաև՝ քրեական գործերով մեղադրանքի պաշտպանության գործառույթը, գ) հսկողությունը դատարանների դատավճիռների և վճիռների կատարման վրա, այդ թվում նաև՝ հսկողությունն ազատագրկման վայրերի գործունեության օրինականության նկատմամբ:

Արդարադատության նախարարը՝ որպես հանրապետության գլխավոր դատախազ, իրականացնում էր հսկողություն դատախազության գործունեության վրա, իսկ դատախազների միջոցով՝ ընդհանուր իրավասության դատական մարմինների վրա:¹ Հսկողության իրավունքը բուն դատարանների և դատավորների գործունեության նկատմամբ իրականացնում էին միայն վերադաս դատարանները, բայց ոչ դատախազները: Քանի որ դատախազների վրա դրված էր քրեական հետապնդում հարուցելու, հանցագործության նախնական քննություն կատարելու, ինչպես նաև «դատական գործերի վարույթի ընթացքում օրենքների ճիշտ կատարումը դիտարկելու» պարտականությունը, ապա արդարադատության նախարարը հնարավորություն էր ստանում ղեկավարելու դատախազական հսկողության գործունեությունը քրեական գործի հարուցման պահից մինչև նրա վերջնական լուծումը դատարանում՝ շնորհիվ դատախազների զեկուցումների ու հաշվետվությունների, որոնք ներկայացվում էին արդարադատության նախարարին: Այդպիսով, արդարադատության նախարարը որպես գլխավոր դատախազ դատախազների միջոցով հսկում էր ինչպես հետաքննության մարմինների, այնպես էլ նախաքննության մարմինների գործունեության օրինականությունը:

Դատական կանոնադրություններն արդարադատության նախարարին՝ որպես գլխավոր դատախազի, իրավունք էին տալիս իրականացնելու ընդհանուր հսկողություն դատարանների և դրանց պաշտոնատար անձանց գործունեության վրա: Այդ ընդհանուր հսկողությունն իրականացնելու համար օրենքը արդարադատության նախարարությանը դատական գործերի անկանգառ ընթացքի, դատական մարմինների ներքին կառուցվածքի և նրանցում գործավարության կանոնների պահպանության վրա դիտարկման իրավունք էր տալիս²: Այդ դիտարկումն արդարա-

¹ Ст'ю Российское законодательство X-XX веков. Судебная реформа, Т. 8, "Учреждение судебных установлений", стр. 60, էջ 253:

² Ст'ю Российское законодательство X-XX веков. Судебная реформа, Т. 8, "Учреждение судебных установлений", հոդվ. 255, 258, 259:

դատության նախարարն իրականացնում էր իրեն ենթակա դատախազների միջոցով¹:

Արդարադատության նախարարությունը իրականացնում էր նոտարիատի կառավարումը: Համաձայն գործող օրենսդրության՝ նոտարական գործառնությունն իրականացվում էին նոտարների և նոտարական արխիվներին կից ավագ նոտարների միջոցով՝ դատարանների հսկողության ներքո²: Նոտարական մասի կանոնադրությունը սահմանում էր նաև, որ Անդրկովկասի այն վայրերում, որտեղ նոտար նշանակվելու ցանկություն ունեցող անձինք քիչ են, և որտեղ այդ պաշտոնը կճանաչվի անհրաժեշտ, արդարադատության նախարարը Շրջանային դատարանի ներկայացմամբ, նոտարի պարտականությունների կատարումը կարող էր դնել տեղական հաշտարար դատավորների վրա³: Ինչպես երևում է արխիվային փաստաթղթերից, մինչև Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը նոտարական կառավարումը հանրապետության տարածքում իրականացվում էր հիմնականում այս կարգով, այսինքն՝ Երևանի Շրջանային դատարանի ներկայացմամբ արդարադատության նախարարը այդ պարտականությունների կատարումը դրել էր տեղական հաշտարար դատավորների վրա: Դեռ Ռուսական կայսրության օրոք Երևանի Շրջանային դատարանի հաստիքացուցակում կար ավագ նոտարի պաշտոնը, որը պահպանվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության օրոք⁴: Կային նաև առանձին քաղաքների կամ վարչական տարածքների նոտարներ: Այսպես, օրինակ, Օրդուբաթ քաղաքը ուներ հաստիքային նոտար, որին արդարադատության նախարարը 1918 թ. օգոստոսի 27-ին իր թիվ 17 կարգադրությամբ ազատել է պաշտոնից⁵: Այսպիսով, հաստիքային նոտարների ինստիտուտը Հայաստանում կիրառություն չգտավ: Նոտար-

¹ Օրինակ՝ արդարադատության նախարարի հանձնարարության համաձայն՝ շրջանային դատարանի դատախազը 1920 թ. հուլիսին նրան է ներկայացրել զեկուցում Երևանի շրջանային դատարանի, դրան կից դատախազական հսկողությունը և քննչական մասերի գործունեության վերաբերյալ /տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 117, քք. 176-177/:

² Стѹ Полный Свод законов Российской Империи. п.р. Савича, 1904, Т. 16, часть 1, «Положение о нотариальной части», стр. 1, ст.1:

³ Стѹ Полный Свод законов Российской Империи. п.р. Савича, 1904, Т. 16, часть 1, «Положение о нотариальной части», стр. 2, ст. 7:

⁴ Стѹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, ք. 116:

⁵ Стѹ «Կառավարության լրաբեր», պաշտոնաթերթ, 1918, թիվ 1. «Արդարադատության նախարարի կարգադրությունները»:

ների պարտականություններն այստեղ կատարում էին տեղական հաշտարար դատավորները, որոնց թիվը 1920 թ. ամռան դրությամբ քսանից ավել էր: Համաձայն օրենքի, նոտարները ենթակա էին այն Շրջանային դատարանին, որի դատական տարածքում գտնվում էր նրանց նստավայրը, այսինքն՝ գործում էին դրանց հսկողության ներքո: Իրենց պաշտոնական պարտականությունները նոտարները պետք է կատարեին միայն այդ շրջանի տարածքում, հակառակ դեպքում նրանց ակտերն իրավաբանական ուժ չունեին¹:

1920 թ. ապրիլին Կարսի և Ալեքսանդրապոլի Շրջանային դատարանների հիմնադրմամբ այս դատարանների կազմում ևս սահմանվեց ավագ նոտարների պաշտոն՝ որպես նոտարական արխիվների վարիչներ, որոնց պարտականությունն էր պահպանել և վարել նոտարական զանազան գրքերը, ռեստորները, ակտերը, փաստաթղթերը, կնիքները և այլն²: Համաձայն օրենքի՝ ավագ նոտարները համարվում էին պետական ծառայող և իրենց կարգավիճակով հավասար էին Շրջանային դատարանի անդամներին, հետևաբար նրանց նշանակում էր Նախարարների խորհուրդը արդարադատության նախարարի ներկայացմամբ³:

Նոտարիատի կառավարման և այդ առթիվ ծագող հասարակական հարաբերությունների կարգավորման հիմնական իրավական աղբյուրը «Նոտարական մասի կանոնադրությունն» էր, որն առանց փոփոխությունների և լրացումների գործել է Հայաստանի Հանրապետությունում և թարգմանվել էր հայերեն: Արդարադատության նախարարությունը և օրենսդիր մարմինն այս օրենքին անդրադարձել են միայն մեկ անգամ, երբ խորհրդարանը 1920 թ. ապրիլի 9-ին ընդունեց օրենք «Նոտարական մասի կանոնադրության 199 հոդվածի փոփոխության մասին»: Սակայն այդ փոփոխությունը էական չէր: Այն, ելնելով փողի խիստ արժեզրկման իրողությունից, սահմանում էր միայն ավելի բարձր «ակտատուրք» փաստաթղթերի նոտարական հաստատման համար⁴:

¹ Ст'я Полный Свод законов Российской Империи. п.р. Савича, 1904, Т. 16, часть 1, стр. 2, с. 20, 21:

² Ст'я ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 113, թթ. 1-8, ինչպես նաև «Նոտարական մասի կանոնադրություն», հոդվ. 42:

³ Ст'я ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 69, թ. 81՝ «Օրենք դատական մասի պաշտոնատար անձանց նշանակման մասին»:

⁴ Ст'я Հայաստանի պառլամենտի օրենքների հավաքածու, 1920, թիվ 8, էջ 60-61:

Նոտարների, ավագ նոտարների՝ իրենց պարտականությունները կատարելու ընթացքում ոչ ճիշտ գործողությունների դեմ գանգատները, ինչպես նաև իրենց պարտականությունները կատարելուց հրաժարվելու գանգատները տրվում էին այն Շրջանային դատարանին, որի դատական տարածքում գործում էր այդ նոտարը: Շրջանային դատարանի այս առթիվ կայացրած վճիռները կարող էին գանգատարկվել Դատական Պալատում¹:

Որբանոցների կառավարումը Հայաստանի Հանրապետությունում հանձնված էր խնամատարության նախարարության տնօրինությանը: Հետագայում դրանց մի մասը հանձնվեց Ամերիկյան կոմիտեին: Սակայն որբերի, որոնց թիվը հայտնի հանգամանքների հետևանքով բավական շատ էր, իրավական դրությունը, նրանց գույքային ու անձնական իրավունքների պահպանությունը բարձիթողի վիճակում էին գտնվում: Գործող օրենսդրությամբ՝ որբերի իրավունքների պաշտպանության պարտականությունը դրված էր հաշտարար դատավորների վրա, որոնք որբերի շահերի պաշտպանության համար խնամակալներ էին նշանակում: Սակայն ըստ խնամատարության նախարարության տվյալների՝ գոյություն ունեցող այդ կարգով որբերի շահերը բավարար չափով չէին պահպանվում²: Հետևաբար անհրաժեշտություն էր առաջանում հիմնելու մի մարմին, որն իբրև կենտրոնական կառույց պետք է հսկեր որբերի խնամատարությամբ և հոգաբարձությամբ զբաղվող անձանց ու հիմնարկությունների գործունեությունը և դրանով իսկ պաշտպան հանդիսանար որբերի անձնական, գույքային իրավունքներին ու շահերին: Այս հիմնախնդրի քննարկման համար արդարադատության նախարարությունը 1920 թ. փետրվարի 4-ին գումարեց խորհրդակցություն, որին հրավիրված էին մասնակցելու նաև խնամատարության նախարարության ներկայացուցիչները:³ Երկու նախարարությունների այս համատեղ խորհրդակցության և հետագա քննարկումների ընթացքում որոշվեց, որ այդպիսի մարմինը հիմնադրվի արդարադատության նախարարությանը կից, այլ ոչ թե խնամատարության: Պատճառն այն էր, որ խնամատարությունը և դրա նկատմամբ հսկողությունը՝ որպես իրավաբանական գործունեություն, իր բնույթով ավելի մոտ էր կանգնած արդարադատության նախա-

¹ Ст'ю Полный Свод законов Российской Империи. п.р. Савича, 1904, Т. 16, часть 1, «Положение о нотариальной части», стр. 5, էջեր 60, 63:

² Ст'ю ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 31, ք. 15:

³ Ст'ю ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 104, ք. 18, 14:

րարությանը¹: Այս խորհրդակցությունում մշակված համապատասխան օրինագիծը արդարադատության նախարարը 1920 թ. մարտի 31-ին զեկուցեց կառավարությանը: Կառավարությունը հավանություն տվեց օրինագծին և օրենսդրական նախաձեռնության կարգով այն ուղարկվեց Հայաստանի պառլամենտ²: Սակայն այդ օրինագիծը հետագայում օրենսդրական հաստատում ստացավ ոչ թե խորհրդարանի, այլ արդեն օրենսդրական լիազորություններով օժտված բյուրո կառավարության կողմից՝ 1920 թ. մայիսի 16-ին³: Ըստ այդ օրենքի՝ արդարադատության նախարարությանը կից հիմնվում էր Որբական խորհուրդ, որի խնդիրն էր «պահպանել որբանոցներում ապրող որբերի անձնական իրավունքները, ինչպես և պահպանել որբերի գույքային իրավունքները, հայտնաբերելով նրանց գույքային կացությունը և վերականգնել նրանց խախտված իրավունքները»⁴: Օրենքը սահմանում էր նաև, թե ինչպիսի միջոցներով Որբական խորհուրդը պետք է իրականացներ իր առջև դրված խնդիրները: Որբական խորհրդի գործողությունները և որոշումները կարող էին բողոքարկվել Շրջանային դատարանում: Որբական խորհրդի իրավասությունը տարածվում էր միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում գործող որբանոցների որբերի վրա: Եթե Որբական խորհուրդը իր գործունեությամբ հաստատեր իր կենսունակությունը, ապա նախատեսվում էր դրա իրավասությունը տարածել նաև Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող հայ որբերի վրա, ինչպես նաև որբանոցներից դուրս գտնվող որբերի վրա⁵:

Բանտային համակարգը հանրապետության կազմավորման պահից գտնվում էր ներքին գործերի նախարարության՝ Հայաստանի միլիցիայի կոմիսարի կառավարման ներքո: Արխիվային փաստաթղթերի հետազոտությունը հաստատում է, որ բանտային համակարգի կառավարման այս ժամանակաշրջանը գրեթե նման էր քառսի, իսկ բանտերը գտնվում էին ոչ բարվոք վիճակում: Այդ հանգամանքը հաստատում են ժամանակի մամուլը⁶, Հայաստանի բանտային տեսուչի կազմած զեկուցագրերը⁷ և այլ արխիվային փաստաթղթեր: Չնայած այն հանգաման-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 28, թ. 105, և ֆ. 206, ց. 1, գ. 104, թ. 16:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 51:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, 1-ին մաս, թ. 93:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 31, թ. 16:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 104, թ. 18:

⁶ Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1919, 6 նոյեմբերի, թիվ 38:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, թթ. 22-28:

քին, որ կառավարությունը բաց էր թողնում անհրաժեշտ միջոցներ բանտային ծախսերը ֆինանսավորելու համար, բայց բանտային գործի ոչ ճիշտ և չվերահսկվող կազմակերպման շնորհիվ ազատագրված վայրերում, ըստ ժամանակի մամուլի հրապարակումներից մեկի տվյալների, «բանտարկյալները կրել են մեծ զրկանքներ, եղել են նույնիսկ սովամահության դեպքեր: Առողջապահության գործը դրված է եղել չափազանց վատ հիմքերի վրա, այդ պատճառով էլ բոլոր տեսակի տիֆերը ու համաճարակները կատարել են բանտերում իրենց ավերիչ գործը»¹: Բանտերում ազատագրվածները պահվել են խառը՝ անչափահասները՝ չափահասների հետ, թեթև հանցագործները՝ ծանր հանցագործների հետ, կանայք՝ տղամարդկանց հետ²: Պատշաճ մակարդակի վրա չի եղել նաև բանտային ծառայողների կարգապահությունը, լրիվ բացակայել է բանտային ռեժիմը: Այս ամենի հետևանքը զանգվածային փախուստներն էին բանտերից: Անհրաժեշտ մակարդակի վրա չի գտնվել նաև բանտերի տնտեսական գործունեության հաշվապահական և դրամական հաշվետվությունը բանտային վարչություններում:

«Քառասային» վիճակում գտնվող բանտային համակարգի վերակառուցման և կառավարման անհրաժեշտությունից ելնելով՝ արդարադատության նախարարությունը կառավարությունից պահանջում էր իրեն հանձնել այդ ոլորտի կառավարումը³: Նախարարությունը դա հիմնավորում էր «բանտային գործը իր օրենսդրական և գործնական իրականացման դրվածքներով քրեական արդարադատության խնդիրների հետ» մերձեցնելու անհրաժեշտությամբ: 1919 թ. հունվարի 1-ին Նախարարների խորհուրդը, արդարադատության նախարարի զեկույցի համաձայն, ընդունեց որոշում բանտային ամբողջ համակարգը՝ կենտրոնական վարչությունն ու հիմնարկությունները իրենց հաստիքներով ու նախահաիվներով ներքին գործերի նախարարության իրավասությունից հանել և են-

¹ Տե՛ս «Յառաջ», թերթ, Երևան, 1919, 6 նոյեմբերի, թիվ 38:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 22:

³ Հետաքրքիր է այն, որ բանտերը գտնվում էին ներքին գործերի նախարարության տնօրինության տակ, սակայն 1918 թ. ընթացքում արդարադատության նախարարությունն ինքն է երկու անգամ կառավարությունում զեկուցել բանտերում բանտարկյալների վատթար վիճակի մասին և միջնորդել նրանց օրապահիկ գումարները բարձրացնելու մասին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց.1, գ. 2, թթ. 113, 133): Դա պայմանավորված էր նրանով, որ արդարադատության նախարարը որպես գլխավոր դատախազ, իրականացնում էր հսկողություն բանտային համակարգում օրինականության նկատմամբ:

թարկել արդարադատության նախարարությանը:¹ Արդարադատության նախարարության դիվանի հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյայի զեկուցագրում այդպիսի փոխանցումը հիմնավորվում էր հետևյալ կերպ. «յուրաքանչյուր պետությունում արդարադատության բնական արմատավորողը և պաշտպանը հանդիսանում է արդարադատության նախարարությունը: Այդ իսկ պատճառով այդ նախարարության տնօրինության տակ պետք է գտնվեն նաև վայրերը, որտեղ պատիժ են կրում արդարադատության առջև մեղանշածները»²:

Բանտային համակարգի ենթակայության հարցը լուծելուց հետո արդարադատության նախարարությունում անմիջապես ձեռնամուխ եղան բանտային համակարգի վերակառուցմանը և կարգավորմանը: Ամենից առաջ արդարադատության նախարարության նախաձեռնությամբ Հայաստանի խորհուրդը 1919 թ. ապրիլի 4-ին ընդունեց օրենք «Հայաստանի Հանրապետության բանտարկյալների սննդադրամը ավելացնելու մասին»: Այդ օրենքով արդարադատության նախարարին հատկացվեցին լրացուցիչ նպատակային գումարներ³: Այնուհետև՝ 1919 թ. մարտի 31-ին, Նախարարների խորհուրդը ընդունեց օրենք Ալեքսանդրապոլում, Իզմիրում, Ջալալօղլում և Քարվանասարայում նոր բանտեր բանալու մասին⁴:

Հետագայում նախարարությունում մշակվեցին բանտային գործի կարգավորման և բարելավման նպատակ հետապնդող համալիր միջոցառումներ: Արդարադատության նախարարության ջանքերով նախապատրաստվեց և մշակվեց Հայաստանի Հանրապետությունում բանտային տեսչության մասին ժամանակավոր օրենքի նախագիծը, իսկ վերջինիս հիման վրա՝ այդ տեսչության նախահաշիվների ու հաստիքացուցակների վերաբերյալ օրենքների նախագծերը: 1919 թ. մայիսի 5-ին օրենսդրական լիազորություններով օժտված Նախարարների խորհուրդը, արդարադատության նախարարության առաջարկով, քննարկելով այդ օրինագծերը՝ ընդունեց օրենքներ այդ մասին: Միաժամանակ, բանտարկյալների օրապահիկը 8 ռ. բարձրացվեց 12 ռ., իսկ բանտարկյալների խնամքի գործը հանձնվեց խնամատարության և աշխատանքի նախարարությանը⁵:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 3:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 8, թ. 265:

³ Տե՛ս Հայաստանի խորհրդի օրենքների ժողովածու, Երևան, 1919, էջ 56:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թ. 55:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, 1-ին մաս, թթ. 83-85:

Համաձայն «Հայաստանի Հանրապետությունում բանտային տեսչության մասին ժամանակավոր օրենքի»՝ հանրապետությունում բանտային կառավարումը կենտրոնացվում էր արդարադատության նախարարության բանտային տեսչության ձեռքում:¹ Բանտային տեսչության գործունեության վրա անմիջական հսկողություն էր իրականացնում արդարադատության նախարարի օգնականը: Տեսչությունը բաղկացած էր կենտրոնական ապարատից և առանձին բանտերից: Տեսչության կենտրոնական ապարատը կազմված էր բանտային տեսուչից և նրա օգնականից, որոնց նշանակում էր արդարադատության նախարարը՝ նախարարի օգնականի առաջարկությամբ, տեսչության ղիվանից:

Առանձին բանտարկատեղերի վարչությունը կազմում էին բանտապետերը և նրանց օգնականները, որոնց նշանակում էր արդարադատության նախարարն իր օգնականի առաջարկությամբ, և այնտեղ պաշտոնավարող քահանաները, բժիշկները, բուժակները: Բանտային պահակությունը բաղկացած էր ավագ և կրտսեր բանտային վերակացուներից:

Համաձայն «Հայաստանի Հանրապետության բանտային տեսչության մասին ժամանակավոր օրենքի»՝ յուրաքանչյուր բանտին կից գոյություն ուներ բանտային կոմիտե, որի խնդիրն էր բանտերի խնամատարությունը, դատապարտյալների բարոյական և ֆիզիկական վերադաստիարակությունը: Օրենքը սահմանում էր բանտային կոմիտեների կազմը, դրանց իրավասությունը:

«Հայաստանի Հանրապետության բանտային տեսչության մասին ժամանակավոր օրենքի» ընդունումից և բանտային տեսչության կազմակերպումից հետո հանրապետության բանտային համակարգում որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան: 1919 թ. մայիսի 14-ի արդարադատության նախարարի կարգադրությամբ Հայաստանի բանտային տեսուչ նշանակվեց Տիգրան Իվանի Յարալովը, որը մեծ ջանք և եռանդ ներդրեց ազատագրվման վայրերը Առաջին հանրապետությունում կարգի բերելու համար: Հայաստանի Հանրապետության բանտային տեսուչն իր առջև խնդիր էր դրել. «1-ին՝ փրկել բանտային գործը լրիվ քայքայումից և սպասվելիք աղետից և ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնց առկայությամբ հնարավոր կլինեք զբաղվելու գաղափարական և կազմակերպական աշխատանքով, և 2-րդ՝ բանտային գործը դնել և ուղղիչ վերափո-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 207:

խումները «Հ–ում տանել Արևմտյան Եվրոպայի կուլտուրական պետությունների օրինակով»¹:

Արխիվային փաստթղթերը վկայում են, որ բանտային տեսուչը բավականին կարճ ժամանակում հասել է իր առջև դրված խնդիրների և, հատկապես, վերոնշյալ առաջին խնդրի կատարմանը: Նախ, 1919 թ. հուլիսի դրությամբ Հայաստանում գործում էին 15 բանտեր²: Տեսչության գործունեության առաջնային խնդիրներից մեկը բանտերի հարմար շինությունների որոնումն էր և եղածների վերանորոգումը, հիմնականում կալանավորների ուժերով: Բանտային տեսուչի կարևոր ձեռնարկներից էր նաև բանտային վարչությունների հսկողության, ռեժիմի և կարգապահության կազմակերպումը օրինական հիմքերով: Այդ նպատակով բանտային տեսչությունը Երևանի բանտին կից կազմակերպել էր կարճաժամկետ դասընթացներ բանտային վարչության և հսկողության նոր ծառայողներ պատրաստելու համար³: Տեսչությունը իրականացրեց նաև բանտային գործունեության հաշվապահական խստագույն հաշվետվության հաստատման միջոցառումներ, որպեսզի բացառվեին պետական միջոցների հափշտակումները: Միաժամանակ, բանտապետերի գործունեության ստուգման համար տեսուչը նշանակում էր հատուկ վերստուգումներ⁴: Հատուկ ուշադրության էր դարձվում բանտերի սանիտարական վիճակի վրա, որի հետևանքով բանտային տեսչությանը հաջողվեց վերջ տալ վարակիչ հիվանդություններին բանտերում: Բանտային տեսչության իրականացրած կարևորագույն միջոցառումներից մեկ էլ բանտարկյալների աշխատանքի և արհեստանոցների կազմակերպումն էր, որը, ըստ բանտային տեսուչ Յարալովի, կարևոր գործոն էր բանտերի ուղղիչ-քրեական խնդիրների ճիշտ իրականացման գործում: Այս աշխատանքների կազմակերպումը հետապնդում էր երկու հիմնական նպատակ՝ նախ՝ ուղղիչ-վերադաստիարակիչ, երկրորդ՝ պետական բյուջեի ծախքերը ինչ-որ չափով կրճատելու: ՀՀ բանտային տեսուչի եռանդուն ջանքերի շնորհիվ 1919 թ. ընթացքում, օրինակ, Երևանի բանտում կազմակերպվեցին և գործում էին կոշկակարական, փայտամշակման, նկար-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 23:

² Ռուսական կայսրության օրոք Հայաստանի Հանրապետության տարածքում կար 6 բանտ, որոնցից երեքը 1918 թ. գտնվում էին թուրքերի գրաված տարածքներում և վերացվել էին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 8, ք. 265):

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 24:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 25:

չական արհեստանոցներ, լվացքատուն¹: Երևանի բանտին կից կազմակերպվել էին նաև բանջարանոցներ և ծաղկանոցներ: ՀՀ մնացած բանտերում բանտարկյալները աշխատում էին դաշտերում և այգիներում՝ մասնակցելով բերքահավաքին: Այս եկամտաբեր աշխատանքների կազմակերպումով և ծախսերի կրճատումով բանտային տեսուչը նախատեսում էր ծածկել պետական բյուջեի բանտերի վրա կատարվող ծախսերի գոնե մեկ երրորդը²:

Գատապարտյալների բարոյակրթական վերադաստիարակման նպատակով Երևանի բանտում հիմնադրվել էին բանտային դպրոց և գրադարան-ընթերցարան, որոնց բացման արարողությանը ներկա է եղել նաև Հայաստանի պառլամենտի նախագահը³:

Բանտային աշխատանքների և արհեստանոցների կազմակերպումը այնքան թափ էր առել, որ 1920 թ. մարտի 1-ին Հայաստանի պառլամենտը արդարադատության նախարարի նախաձեռնությամբ ընդունել է օրենք «Օրենքների հավաքածուի 14-րդ հատորի դատապարտյալներին վերաբերող 359, 360, 361 հոդվածների փոփոխության և հավելումների մասին», որով փոփոխության էին ենթարկվում գործող օրենսդրության աշխատանքի դիմաց դատապարտյալների վարձատրությանը վերաբերվող նորմերը: Նախ՝ բարձրացվել են այդ վարձատրությունների կայուն չափերը: Ամբողջ ստացված եկամտի մնացած կեսը բաժանվում էր երկու մասի՝ 1-ինը հատկացվում էր պետական գանձարանին, իսկ մյուս կեսը մնում էր որպես հատուկ ֆոնդ ազատագրկման վայրերում աշխատանքները կազմակերպելու և ընդլայնելու նպատակով⁴:

Ըստ նախահաշիվների՝ 1920 թ. հուլիսի 30-ի դրությամբ Հայաստանում պետք է գործեին 17 բանտ, նախատեսվում էր բացել ևս երկուսը: Սակայն բանտերի քանակը նախահաշիվներով նախատեսվածին չհասցվեց: 1920 թ. հոկտեմբերի դրությամբ հանրապետությունում կային 13 բանտեր, որոնցում կային «մոտ հազար բանտարկյալներ»⁵:

Հայաստանի առաջին հանրապետության արդարադատության նախարարությունը, լինելով գործադիր իշխանության ճյուղային կենտրոն-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 46:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 27:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 91, ք. 28:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի պառլամենտի օրենքների հավաքածու, 1920, թիվ 3, էջ 60, ինչպես նաև «Յառաջ», թերթ, 1920, մարտ, թիվ 48:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 121, ք. 371:

մական մարմին, շեղվելով գործադիր իշխանության կազմակերպման ճյուղային այլ մարմինների կազմակերպմանը բնորոշ սկզբունքներից, կատարում էր մաս գործադիր մարմնին ոչ հարիր գործառույթներ հատկապես իրավապահական ոլորտներում: Այդ ոլորտներից էր դատախազական հսկողությունը: Առաջին հանրապետությունում դատախազական հսկողության համակարգի ղեկավարում էր արդարադատության նախարարը՝ որպես Հանրապետության գլխավոր դատախազ: Դատախազությունն Առաջին հանրապետությունում համարվում էր բացառապես դատական հսկողության մարմին, չունեւ ընդհանուր հսկողության գործառույթներ և կառուցված էր դատատարածքային սկզբունքով: Արդարադատության նախարարը՝ որպես հանրապետության գլխավոր դատախազ, իրականացնում էր հսկողություն դատախազության գործունեության վրա, իսկ դատախազների միջոցով՝ ընդհանուր իրավասության դատական մարմինների վրա: Հսկողության իրավունքը բուն դատարանների և դատավորների գործունեության նկատմամբ իրականացնում էին միայն վերադաս դատարանները, բայց ոչ դատախազները: Արդարադատության նախարարությունը իրականացնում էր նոտարիատի կառավարումը: Նախարարությանը կից հիմնադրվել և գործում էր որբական խորհուրդը, որի խնդիրն էր պաշտպանել որբանոցներում ապրող որբերի անձնական, գույքային իրավունքները՝ վեր հանելով նրանց գույքային կացությունը և վերականգնելով նրանց խախտված իրավունքները: Արդարադատության նախարարությունը որոշակի շրջանում կատարել է մաս յուրահատուկ իրավապահական գործառույթ, մասնավորապես հողամասերի սահմանազատման գործում, ինչը սակայն 1919 թ. հուլիսի 29-ին հանձնվեց գյուղատնտեսության և պետական գույքերի գլխավոր վարչությանը: 1919 թ. Նախարարների խորհուրդը բանտային ամբողջ համակարգը, վերցնելով ՆԳՆ-ից, ենթարկեց արդարադատության նախարարությանը, որի կառուցվածքում հիմնադրվեց բանտային տեսչությունը՝ Հայաստանի բանտային տեսուչի գլխավորությամբ: Այդ պահից նախարարությունում մշակվեցին բանտային գործի կարգավորման և բարելավման նպատակ հետապնդող համալիր՝ օրենսդրական, տնտեսական, կազմակերպական, կրթաքարոզչական միջոցառումներ, որոնք բավականին կարճ ժամկետում տվեցին իրենց դրական արդյունքները:

Anahit Sardaryan

PhD student at the Chair of Theory and History of State and Law, YSU

**THE CAPACITY OF THE MINISTRY OF JUSTICE IN
LAW-PROTECTION IN THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA**

The Ministry of Justice of the First Republic of Armenian, while being a sectoral - central body of the Executive power, deviating from the organizational principles typical for other sectoral bodies of the Executive power, was also enabling functions not appropriate for an executive body, especially in the field of law-protection. The Prosecutor's control was one of such fields. In the First Republic the system of prosecutor's control was headed by the Minister of Justice, as a General Prosecutor. The Prosecutor's office was considered to be judicial control body; it did not have general control functions and was constructed by the judicial-territorial principle. The Minister of Justice, as the General Prosecutor of the Republic, executed supervision upon prosecution practice, and upon common judicial bodies of general jurisdiction through prosecutors. The right of supervision upon the activities of courts and judges had only superior courts, but not prosecutors. The Ministry of Justice executed management of the Notaries. An orphan board was established under the Ministry, the task of which was to protect personal, property rights of orphans living in the orphanages, raising their economic situation and restoring their violated rights. In a certain period of time the Ministry of Justice had executed also specific law-protection function, in particular, defining the land borders, which was given to the General Department of Agriculture and State Property in 29 of July, 1919. In 1919 the Council of Ministers took all the prison system from the Ministry of Internal Affairs and gave it to the Ministry of Justice, and a prison inspection was established in its structure, headed by the Prison Inspector of Armenia. From that date complex legislation, economic, organizational, educational events having regulating and improving objectives were developed by the Ministry, and they gave positive results in a rather short period of time.